

Integriteit als drijfveer

AUGUSTINUS ALS GESINNINGSETHIKER

Als managers naar integriteit streven dan genereert dit vertrouwen in het bedrijfsleven indien dit in de bedrijfsvoering tot uitdrukking komt. Meestal valt het woord ‘integriteit’ echter als het tegendeel van deze deugd in het dagelijks handelen aan het licht treedt; als managers en bestuurders omkoopbaar blijken, steekpenningen aannemen, ingewikkelde financiële constructies fabriceren die hen wel, maar de consument niet helemaal ten goede komen. Integriteit is wel gedefinieerd als het vermogen om conform geschreven en ongeschreven regels te handelen en bevoegdheden niet oneigenlijk te gebruiken. Maken instituties of personen zich aan dit laatste schuldig en blijkt persoonlijke bevoordeling ten koste van het algemeen belang bewust te worden nagestreefd, dan is er geen sprake van integriteit. Integriteit is immers verwant aan deugden als eerlijkheid, transparantie, oprechtheid, respect voor belangen van anderen, onkreukbaarheid en aan leven volgens het adagium: ‘Wat gij niet wilt dat u geschiedt, doet dat ook een ander niet.’ De integriteit wordt dan ook op de proef gesteld als het ideaal dat men zegt na te streven niet blijkt te stroken met het persoonlijk belang. Kiest men dan voor het persoonlijk belang, dan verliest men de persoonlijke integriteit in de mate waarin men voor het eigenbelang gaat. In deze bijdrage wordt getracht het woord ‘integriteit’ uit te diepen door een van de grootste denkers uit de geschiedenis van de westerse christenheid, Augustinus van Hippo (354-430) te raadplegen.

Inleiding

In deze bijdrage wordt het woord ‘integriteit’ uitgediept door een van de grootste denkers uit de geschiedenis van de westerse christenheid, Augustinus van Hippo (354-430) te raadplegen.¹ In mijn publicatie *Integriteit als weg naar God* uit 2002 heb ik laten zien hoe Augustinus’ denken steeds meer bepaald werd door zijn overtuiging dat het streven naar integriteit een absolute voorwaarde is voor een betere samenleving. Al vindt in de huidige maatschappij het spreken over ‘solidariteit’, ‘rechtvaardigheid’ en ‘integriteit’ zonder verwijzing naar God plaats, toch

Paul van Geest

Prof. dr. P.J.J. van Geest is directeur van het Centrum voor Patristisch Onderzoek van de Faculteit Katholieke Theologie van de Universiteit van Tilburg en van de Faculteit der Godgeleerdheid van de Vrije Universiteit. Daarnaast is hij hoogleraar Augustijnse Studies aan beide faculteiten.

zijn de ideeën die in dit spreken vervat worden, alle te herleiden tot ‘de filosofie van Christus’ (Lenoir, 2008). De ironie van de geschiedenis is dat in de christelijke theologie nu juist de notie van de menselijke persoon met een nadruk op integriteit is bedacht die tegenwoordig op een areligieuze manier begrepen wordt. Er lijken op het eerste gezicht wel wat bezwaren te kleven aan een onderzoek naar Augustinus’ visie op integriteit. Ten eerste heeft hij geen werk met de titel *De integritate* geschreven. Bovendien kent hij aan de woorden ‘integer’, en ‘integritas’ een andere betekenis toe dan wij aan de woorden ‘integer’ en ‘integriteit’. Hij gebruikt ze bijvoorbeeld als hij tot uitdrukking wil brengen dat taal correct is, een lichaam in biologische en morele zin ongerept, de geest zuiver.² Toch zijn er in zijn werken sporen waar te nemen van de deugd die wij nu als ‘integriteit’ zouden omschrijven. Doel van deze bijdrage is daarom het streven naar integriteit als een van de diepere drijfveren van Augustinus aan te tonen. Behoort integriteit voor hem tot het publieke domein of is het een deugd die vooral de privésfeer moet kenmerken? In hoeverre kan en moet iemand open en eerlijk zijn over zichzelf bij het vervullen van zijn publieke rol in het publieke domein of in een bedrijf?

Integriteit en geloofwaardigheid

Als jonge priester verklaart Augustinus rond 391 de *Bergrede*, de rede waarin Jezus zijn toehoorders ervan doordringt dat de strijd tussen goed en kwaad niet alleen in de wereld, maar vooral in het eigen innerlijk wordt gestreden.³ Hij benadrukt hier dat anderen ervan moeten kunnen uitgaan dat de innerlijke drijfveren en het handelen van een persoon overeenstemmen:

‘Want velen liegen veel. Als de rechterhand daarom innerlijk in het verborgene actief is, slaat de linkerhand op al het uiterlijke dat zichtbaar en tijdelijk is. Uw aalmoes moet dus in geweten plaatsvinden: daar geven velen een aalmoes met hun goede wil, ook als ze niet beschikken over geld of iets anders om te geven aan een mens in nood. Velen geven uitwendig iets, maar niet van binnenuit: dat zijn mensen die uit gunstbejag of om iets anders van tijdelijke aard de schijn van barmhartigheid willen wekken. Bij nader toezien werkt bij hen echter alleen de linkerhand.’⁴

Mensen moeten kunnen *zien* met wie ze te maken hebben. In dezelfde preek geeft hij ook een zekere voorkeur aan mensen die door de glitter en glans van hun deftige kleding juist makkelijk herkenbaar zijn als mensen, die zich graag in de wereld manifesteren. Zij misleiden tenminste niemand, in tegenstelling tot die christenen die door een ‘ongebruikelijke slordigheid van kleren’ de indruk willen wekken de wereld te hebben verlaten, maar bij wie een enkele steekproef al uitwijst dat zij toch vooral hun eigen zin willen doordrijven.⁵

Ook Augustinus’ andere preken vormen een schier onuitputtelijke bron van bewijsplaatsen voor zijn streven naar integriteit. Om met een enkel voorbeeld te volstaan:

‘De wijsheid, niet ik, zal jou antwoorden: “Ik wil goede zeden, geen gepraat”. Ik zal de wijsheid prijzen door te leven; niet door geluid te maken, maar door (mijn) daden met (mijn) woorden in overeenstemming te brengen.’⁶

Elders spreekt Augustinus over integriteit in termen van de bouwwereld:

‘Broeders en zusters, houdt uzelf dus niet voor de gek. (Het is niet genoeg) dat u leergierig gekomen bent om het woord te horen, als u afhaakt en niet ook doet wat u hoort. Bedenk: als het mooi is om te horen, hoeveel mooier is het dan om te handelen. Als u niet luistert, als u het luisteren veronachtzaamt, bouwt u niets op. Als u wel luistert maar niet handelt, bouwt u een ruïne. Onze Heer Christus heeft hierover een zeer treffende vergelijking. Wie luistert naar mijn woorden, zegt hij, en ernaar handelt, zal ik vergelijken met een wijs man die zijn huis op de rots bouwt. Luisteren en handelen, dat is dus bouwen op aarde.’⁷

Ook in zijn commentaar op de psalmen spoort Augustinus regelmatig aan de innerlijke drijfveren, woorden en daden met elkaar overeen te laten stemmen:

‘Laten je lippen overeenstemmen met je hart. Wanneer je de vrede van God zoekt, heb dan vrede met jezelf. Laat er geen kwalijke ruzie zijn tussen je mond en je hart.’⁸

Het praktisch-ascetische werk

Toen Augustinus in 396 bisschop van Hippo (het huidige Soukh-Aras in Algerije) was geworden, stichtte hij een gemeenschap voor de geestelijken die in het publieke domein werkzaam waren in pastorale functies. Voor deze mensen schreef hij zijn *Praeceptum*, een boekje met een aantal richtlijnen voor de levensordening. Hierin hield hij zijn medebroeders voor dat de gemeenschap van goederen de basis was van het ideaal van de eendracht. Niet alleen zou de neiging tot jaloezie op het bezit van de ander dan in de kiem worden gesmoord, zij zouden vooral hun leven enten op het voorbeeld van de eerste christenen, zoals beschreven in de *Handelingen*:

‘De menigte die het geloof had aangenomen was één van hart en één van ziel en er was niemand die iets van zijn bezittingen zijn eigendom noemde; integendeel, zij bezaten alles gemeenschappelijk’ (Handelingen 4: 32).

De medebroeders namen allen zijn *Praeceptum* aan, temeer omdat de richtlijnen voor de verwerkelijking van het ideaal doortrokken waren van een nuchter realisme: een ideaal streef je na, maar zul je nooit helemaal bereiken. Niettemin werd de geloofwaardigheid van de geestelijken als pastor en predikant wél ontleend aan hun zo goed mogelijk in praktijk brengen van de aanvaarde richtlijnen.

In 425 werd evenwel duidelijk dat de priester-weduwnaar Januarius, die in de gemeenschap leefde, heimelijk een testament gemaakt had en een deel van zijn bezit voor zijn kinderen had achtergehouden. Dit was een schok voor Augustinus. Zelfs nog vóórdat de mensen in zijn bisdom ook maar van iets wisten, gaf hij in een preek onmiddellijk uiting aan zijn onmacht en woede:

‘Zij die eigendom willen bezitten ... mogen wonen waar zij graag willen en waar zij kunnen ... Ik wil alleen geen huichelaars rond mij hebben. Want zoals iedereen weet, dat is een slechte zaak. Het is slecht een ideaal op te geven, maar het is nog slechter een ideaal te simuleren.’⁹

Ook in een volgende preek werd Januarius’ geheimgehouden gang naar de notaris buitengemeen fel aan de kaak gesteld. Maar zo bewogen als hij zich in de bespreking hiervan betoont, zo kalm doet hij vervolgens verslag van de inmiddels grondig uitgevoerde enquête naar de persoonlijke bezittingen in de gemeenschap. In zijn streven naar absolute transparantie geeft hij een exact verslag van de financiële situatie en de vermogensrechtelijke positie van zijn geestelijken. Klaarblijkelijk vond hij de geloofwaardigheid van al zijn geestelijken op het spel staan toen er in de privésfeer van een van zijn priesters een al te grote scheiding van ideaal en werkelijkheid aan het licht was gekomen.

Overigens neemt dit alles niet weg dat Augustinus bij herhaling zijn gemeentelieden en zichzelf voorhoudt dat een oordeel over iemand nooit dodelijk mag zijn: niemand immers kent de ziel van anderen écht.¹⁰ Door zich te beroepen op Paulus’ woord: ‘Niemand is zwak of ik ben het ook’, ging hij ooit eens pal voor een van zijn geestelijken staan die van een laakbaar feit werd verdacht. De geestelijke in kwestie stuurde hij naar de kerk om daar de strijd met zichzelf uit te vechten en de basis voor zijn integriteit te hervinden.

Door de publiciteit die Augustinus zélf geeft aan Januarius’ doelbewuste ondermijnen van het ideaal, wordt duidelijk dat hij er niet voor kiest het privé-domein van publieke personen buiten het publieke domein te houden. Augustinus zet hierdoor de geloofwaardigheid van zijn mensen én daarmee die van zijn boodschap op het spel. Daarom streeft hij naar radicale transparantie én vervolgens ook naar integriteit in onze zin van het woord. Hij maakt het handelen in het privé-domein volledig ondergeschikt aan het handelen in het publieke domein. Mensen mogen van de publieke persoon verwachten dat deze ook in zijn privésfeer staat naar de boodschap die hij uitdraagt en de belofte die hij heeft gedaan. Slechts nadat in alle domeinen overeenstemming van ideaal en handelen is, dán pas geldt *the medium is the message*.

In radicale transparantie ziet hij klaarblijkelijk een geweldige kans. Als duidelijk is dat waar men voor staat en wie men is in het publieke en privé-domein samenvallen, dan vormt dit de basis voor een grote aantrekkingskracht.

Augustinus’ angst voor het tegengestelde maakt dat hij ongemeen fel uithaalt naar de medebroeder die in het privé-domein normen nastreeft die tegengesteld zijn aan de richtlijnen, besloten in zijn levenskeuze.

Niet alleen in preken of in *Praeceptum* weerklinkt Augustinus' streven naar integriteit. Rond 400 ziet hij zich genoodzaakt een traktaat, *De opere monachorum*, te schrijven omdat er monniken in Noord-Afrika waren die handenarbeid ten behoeve van het levensonderhoud in strijd vonden met hun levensstaat.¹¹ Deze monniken vroegen zich bijvoorbeeld af wanneer Paulus dan wel werkte als hij zo veel moest preken (14; 15; 21), al schreef deze aan de Thessalonicenzen dat wie niet werkt, ook niet zal eten (2 Tess, 3, 10). De uitvoerigheid waarmee Augustinus verdedigt dat Paulus wél werkte om den brode, al weet hij niet wanneer, geeft aan dat hij Paulus' integriteit op het spel zag staan, en daarmee die van het christendom omdat Paulus leidend was.¹²

Dat Augustinus trouw is gebleven aan zijn overtuiging dat de overeenstemming van denken, spreken en handelen de weg naar God behelst, valt af te leiden uit het vierde boek van *De doctrina christiana*. Hij beëindigde dit werk in 427, acht jaar voor zijn dood in 435. Hierin zegt hij dat een preek vooral doeltreffend is als er wijsheid in doorklinkt; welsprekendheid alléén is beduidend minder effectief. Is de predikant wijs noch welbespraakt, dan zal zijn voorbeeldig leven nog het meest doeltreffend zijn. In de middeleeuwse preekhandleidingen werd op grond van dit citaat het leven van de predikant als belangrijkste onderdeel van de preek beschouwd.

Integriteit als gevolg van het persoonlijk leven en als sleutel tot de wereldvrede

Van 413 tot en met 427 werkte Augustinus aan de 22 boeken van zijn *Stad Gods*. Concrete aanleiding was de verwarring en onzekerheid die in 410 ontstond na de verwoesting van het centrum van de toenmalige wereld, Rome. In het negentiende boek vraagt hij zich af hoe vrede nu eigenlijk verwezenlijkt wordt. Hier blijkt dat de vrede in het publieke domein nauw samenhangt met de persoonlijke, innerlijke vrede. Integriteit is het gelukkige gevolg van een innerlijke vrede en tegelijk de sleutel tot de wereldvrede.

Zoals hem werd ingegeven door de klassieke filosoof Marcus Terentius Varro onderscheidt Augustinus op het persoonlijk vlak ten eerste het lichaam van de ziel; vervolgens is in de ziel het vitale, niet-redelijke deel te onderscheiden van het redelijke deel. In elk van deze dimensies van de mens moet vrede heersen, sterker nog: de vrede in de ziel veronderstelt die in het lichaam.

De vrede op het lichamelijke niveau houdt verband met de gezondheid. Is er geen pijn of behoefte aan voedsel, dan is er op dit niveau rust (*tranquillitas*). De vrede van het vitale, niet-redelijke deel van de ziel ontstaat als iemand gevrijwaard is van strevingen die hem onrust en chaos in zichzelf bezorgen. Is er een mate van sereniteit en evenwicht op dit niveau van de ziel bewerkstelligt, dan is er sprake van een 'geordend leven in welbevinden.'¹³ De vrede in het niet-redelijke gedeelte van de ziel veronderstelt dus de *tranquillitas*, maar vormt ook weer de basis voor de vrede in de redelijke ziel (*requies*). Maar de

vrede in dit hoogste deel van de ziel is vooral de vrucht van de ‘geordende overeenstemming van kennen en doen’.¹⁴

Augustinus blijkt dus de overeenstemming van denken en handelen – en daarmee dus transparantie en integriteit – als oorzaak van innerlijke vrede te zien. Bovendien veronderstelt hij rust op lichamelijk niveau en in het niet-redelijke deel van de ziel als basis voor vrede en rust in het redelijke deel van de ziel. De rust en sereniteit op dit niveau vormen weer de basis voor integriteit. Elders stelt Augustinus dat iemand die slecht in zijn vel zit of niet in staat is driften te reguleren, nooit naar eerlijkheid zal streven. Uiteindelijk wordt duidelijk dat de vrede in het publieke domein vrede in het privé-domein veronderstelt. Integriteit, gebaseerd op rust en vrede van de mens op lichamelijk en instinctief niveau, blijkt ten grondslag te liggen aan de huiselijke vrede. Op de vrede in deze levensvorm is de vrede in de stad weer gebaseerd; de vrede in de maatschappij veronderstelt de vrede in de stad. De tekstgeleding van de ‘vredestafel’ nu leert dat Augustinus integriteit, gebaseerd op *requies* en *tranquillitas*, cruciaal acht voor het verwezenlijken van een goede samenleving op welk niveau ook. Uiteindelijk beschouwt hij haar als de sleutel tot wereldvrede.¹⁵

Slot

Max Weber maakte in zijn *Politik als Beruf* een onderscheid tussen *Gesinnungsethik* en *Verantwortungsethik*. Politici beoordeelde hij vooral op basis van de *Verantwortungsethik*. Zij werden afgerekend op wat zij hadden bewerkstelligd. Goed werden zij genoemd als zij bijvoorbeeld een minderheid in een meerderheid integreerden, ongeacht de drijfveren die aan hun daad ten grondslag lagen. De *Gesinnungsethiker* echter vindt in de drijfveren de belangrijkste criteria voor de beoordeling van een daad die hierdoor ingegeven is. Een *Gesinnungsethiker* vindt dus iemand goed, als in diens drijfveren oprechtheid, barmhartigheid of naastenliefde doorklinken. Zelfs als de handeling, waaraan de goede drijfveren ten grondslag liggen, onvoorzien nadelige gevolgen heeft. Augustinus nu lijkt het best vanuit de *Gesinnungsethik* op waarde geschat te worden als hij spreekt over de waarde die wij nu met de naam ‘integriteit’ weergeven. Voor alles streeft hij namelijk naar een innerlijke sereniteit in elk individu, dus ook van degenen die in het publieke domein en het bedrijfsleven een vitale en verantwoordelijke functie bekleden. Juist zij moeten zich vooral moeite geven om hun innerlijk gevrijwaard te houden van strevingen die in anderen onzekerheid, angst en onvrijheid vrijmaken. Deze gevoelens komen namelijk als een boemerang terug en hebben vervolgens weer repercussies op de hele samenleving.

Het streven naar integriteit veronderstelt dus tijd voor bezinning op de eigen drijfveren. Augustinus veronderstelt integriteit als een van de belangrijkste drijfveren van iemand die verantwoordelijkheid draagt. Managers moeten dus mediteren, zich bezinnen, terugkeren tot hun hart en daar bezien of hun denken met hun handelen overeenstemt. Daarbij komt dat hij van deze publieke

personen verwacht dat hun keuzen in het privédoemien niet anders zijn dan in het publieke doemien, en het algemeen belang nooit ten koste gaat van het persoonlijke. Zowel de terugkeer tot het hart als de juiste keuze ziet hij als sleutels tot de wereldvrede. The ‘care of the self’ en de aandacht voor de eigen drijfveren leiden voor Augustinus niet alleen tot integriteit, maar ook tot vrede op elk niveau van sociaal verkeer.

Noten

1. Dit artikel is een grondig herwerkte versie van het artikel ‘Augustinus : Integriteit als imperatief’, in: *Christen Democratische Verkenningen* 31 (2003), 150-154
2. Het woord *integritas* komt in de nominatief 64 keer voor; het adjectief *integer* 63 keer. Vergelijk voor vindplaatsen: P. Tombeur (mod.) – *Cetedoc Library of Christian Latin Texts 4*. – Turnhout : Brepols Publishers, 2000 [CD-ROM]
3. Augustinus (Ed. A. Mutzenbecher) – *De sermone domini in monte libri duos*. – Turnhout : Brepols Publishers, 1967. – Corpus Christianorum Series Latina (CCSL) 35
4. idem – *De sermone domini in monte*. – CCSL 35, II, 9
5. idem – *De sermone domini in monte*. – CCSL 35, II, 41 (131-132)
6. *Sermo 311, In Natali Cypriani martyris III, caput 4*. – In: J.P. Migne (Ed.) – *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia*. – Paris, 1841-1842. 11 dln. (*Patrologia Latina* 32-46), *Opera Omnia* dl. 5, kol. 1414-1420, citaat: kol. 1415
7. Augustinus. – *Sermo 179, De verbis apostoli Jacobi (...)* *Estote autem factores verbi (...)* caput 8. – In: *Opera Omnia (Patrologia Latina 38)*, dl. 5, kol. 966-972, citaat: kol. 970-971
8. *Enarrationes in Psalmos I-L*, 16 (CCSL 38), 437
9. Augustinus – *De moribus clericorum. Sermo primus (Sermo 355)*. – In: D.C. Lambot (Ed.) – *Sermones selecti dvodeviginti*. – Vltraiecti-Bruxellis, 1950, 124-131; Augustinus – *Secvndo de moribus clericorum secvm habitantium (Sermo 356)*. – In: idem, 132-143. Citaat: 130
10. Augustinus. – *Epistula 78*. – In: Augustinus (Ed. A. Goldbacher) – *Epistvlae*. – CSEL 34, 380
11. Cf. Aurelius Augustinus – *Het werk van monniken (De opere monachorum)*. – Vertaald door Laurens Baas en Vincent Hunink. Ingeleid door Paul van Geest (Zoetermeer 2002), p. 9-42
12. idem, p. 30-31 en: *De sermone domini in monte (CCSL 35)*, II, 17, 57 (150-153)
13. *De Civitate Dei* XIX, 13
14. idem
15. idem

Literatuur

- Augustinus – *Confessionum libri XIII*. – Ed. L. Verheijen (CCSL 27)
- Augustinus – *Enarrationes in Psalmos*. – Ed. E. Dekkers, J. Fraipont (CCSL 38-40)
- Augustinus – *De moribus clericorum. Sermo primus (Sermo 355)*. – In: *Sermones selecti dvodeviginti*. – Ed. D.C. Lambot (Vltraiecti-Bruxellis 1950), 124-131
- Augustinus – *Secundo de moribus clericorum secum habitantium (sermo 356)*. – In: idem, 132-143
- Augustinus – *De sermone domini in monte libri duos*. – Ed. A. Mutzenbecher (CCSL 35)
- Augustinus – *Sermo 179, De verbis apostoli Jacobi (...) Estote autem factores verbi (...) caput 8*. – In: *Opera Omnia (Patrologia Latina 38)*, dl.5, kol. 966-972
- Augustinus – *Sermo 311 In Natali Cypriani martyris III, caput 4*. – In: *Sancti Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi Opera Omnia*. – Ed. J.P. Migne. Paris, 1841-1842. 11 dln. (*Patrologia Latina 32-46*), *Opera Omnia* dl. 5, kol. 1414-1420
- Geest, P. van – *Integriteit als weg naar God. Over de spiritualiteit van Augustinus*. – Utrecht, 2002
- Geest, P. van – Augustinus : Integriteit als imperatief. – In: *Christen Democratische Verkenningen 31* (2003) p. 150-154
- Lenoir, F. – *De filosofie van Christus*. – Baarn, 2008
- Tombeur, P. (mod.) – *Cetedoc Library of Christian Latin Texts 4*. – Turnhout, 2000 [CD-ROM].